

ΥΠΑΡΧΕΙ ΗΘΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΙ ΣΥΝΙΣΤΑΤΑΙ;

Υπό Α. ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ο παρατηρῶν τοὺς ἀνθρώπους ἐντὸς μιᾶς κοινωνίας (εἶναι δὲ ὁ ἄνθρωπος γνωστὸς μόνον ὡς ζῶον κοινωνικόν) διακρίνει ἀμέσως τέσσαρα εἴδη ἐνεργείας αὐτῶν ἥτοι :

α) μίαν ὑλικήν, οἰκονομικὴν ἐνέργειαν· οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν οἰκονομικὴν ὑπαρξιν,

β) μίαν πνευματικὴν ἐνέργειαν, (ἐπιστήμη, θρησκεία)· οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν νὰ κατανοήσουν τὸ περιβάλλον των, τὸν κόσμον, τὸ σύμπαν καὶ τὴν θέσιν των ἐντὸς αὐτοῦ.

γ) μίαν καλλιτεχνικὴν ἐνέργειαν· οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν νὰ καταρτίσουν οὕτως εἰπεῖν τὸ περιβάλλον των νέον, παριστάνουν τὸν κόσμον, τ' ἀντικείμενα καὶ τὸν ἑαυτὸν τους κατὰ μίαν ἰδιαιτέραν μορφικὴν ἄποψιν.

δ) μίαν «ἠθικὴν» λεγομένην ἐνέργειαν· οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν νὰ κανονίσουν τὰς σχέσεις των, καὶ γενικῶς τὴν συμπεριφορὰν των.

Τὰ τέσσαρα αὐτὰ εἴδη ἐνεργείας εἶναι γενικὰ ἀνθρώπινα, ἀπαντοῦν καὶ εἰς αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς λεγομένους «πρωτογόνους» ἀνθρώπους, δηλαδὴ εἶναι ἐνέργειαι ἐκ φύσεως ἀνθρώπιναι. Γεννᾶται μόνον τὸ ἐρώτημα, ἐὰν δι' ὅλης τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου αἱ ἐνέργειαι αὐταὶ παρουσιάζωνται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ μὲ τὸ ἴδιον περιεχόμενον, ἢ μήπως λαμβάνουν ἐκάστοτε νέαν μορφήν καὶ νέον περιεχόμενον.

Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν ἀπαιτεῖ παλλὰς σπουδὰς καὶ ἐρεῦνας. Ἀκόμη καὶ ὁ ἐπιπολαίως παρατηρῶν τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος εὐρίσκει ἀμέσως, ὅτι αἱ ἐνέργειαι ἐκεῖναι, κατ' εἶδος, ὡς τάσεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως δι' ὅλης τῆς ἱστορίας αἱ αὐταί, ἐξελίσσονται κατὰ περιεχόμενον καὶ κατ' οὐσίαν διαρκῶς. Βέβαια φροντίζει καὶ σήμερον κάθε ἄνθρωπος διὰ τὴν οἰκονομικὴν του ὑπαρξιν, σχηματίζει (ἔχει) μίαν οἰανδήποτε ἰδέαν περὶ κόσμου, δρᾷ καλλιτεχνικῶς καὶ κανονίζει τὴν συμπεριφορὰν του, ἀλλὰ ἔχει μεταβληθῇ, ἐξελιχθῇ διαρκῶς, ἀδιάφορον εἰς ποῖον βαθμὸν καὶ κατὰ τίνα τρόπον, ὁ τρόπος καὶ τὸ ποσὸν οὕτως εἰπεῖν τῶν ἐνεργειῶν ἐκείνων. Διὰ νὰ ἀναφέρω δύο εὐκολονόητα παραδείγματα, οὔτε ἡ σημερινὴ ἰδέα περὶ κόσμου εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὴν πρὸ αἰῶνος, οὔτε δὲ καὶ ἡ καλλιτεχνία τοῦ Φειδίου ἡ αὐτὴ μὲ τὴν πρωτόγονο κ.τ.λ.

Ἐγὼ θέλω νὰ ἐξετάσω ἐδῶ εἰδικῶς τὴν «ἠθικὴν» λεγομένην ἐνέργειαν

τοῦ ἀνθρώπου, διότι πάντως εἶναι βασιική, ἔστω, μετὰ τὴν βιοτικήν. Εἶναι βασιική διότι καὶ ὁ τελευταῖος ἀπαίδευτος καὶ ἀκαλαίσθητος ἄνθρωπος, ὡς κοινωνικὸν ζῶον, κανονίζει κάπως τὰς σχέσεις του πρὸς τοὺς ἄλλους. Θέτω τὸ ἐρώτημα : ὑπέστη καὶ ἡ ἐνέργεια αὕτη ἡ φυσική τοῦ ἀνθρώπου, ἡ κανονίζουσα τὰς σχέσεις του πρὸς τοὺς ἄλλους, ἐξέλιξιν, δηλαδή ὑπάρχει καὶ « ἡθική » λεγομένη ἐξέλιξις καὶ εἰς τί συνίσταται ;

Τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι κατ' ἀρχὴν παλαιόν, παλαιότατον. Ἦδη ὁ μῦθος περὶ χρυσοῦ αἰῶνος εἶναι κυρίως μία λύσις τοῦ προβλήματος αὐτοῦ καὶ ἀπαντᾷ σχεδὸν εἰς ὅλους τοὺς λαούς. Κατὰ τὸν μῦθον αὐτὸν οἱ ἄνθρωποι καὶ αἱ σχέσεις των ἔγιναν σὺν τῷ χρόνῳ χειρότεροι, ἡ ἑλληνική φαντασία καθώρισε μάλιστα τὴν χειροτέρευσιν αὐτὴν καὶ ἀκριβέστερον : τέσσαρες ἄνθρωπιναι γενεαὶ διεδέχθησαν ἡ μία τὴν ἄλλην καὶ πάντοτε ἡ μία εἶναι χειρότερα τῆς προηγουμένης καὶ ὁ Ἑσίοδος ὁμιλεῖ καὶ περὶ μιᾶς πέμπτης γενεᾶς, περὶ τῆς γενεᾶς τῆς ἐποχῆς του, ὡς τῆς χειρίστης. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ ἄλλη ἄποψις, ὅτι κάθε νέα γενεὰ εἶναι καλυτέρα τῆς προηγουμένης, διότι καὶ ὁ Ἑσίοδος ὁ ἴδιος ἐλπίζει ὅτι θὰ ἔλθῃ μία ἄλλη νέα γενεὰ καλυτέρα τὸ ἐλπίζει, διότι ἄλλως δὲν θὰ εἶχον σημασίαν οἱ ἀναστεναγμοὶ του :

μηκέτ' ἔπειτ' ὦφειλον ἐγὼ πέμπτοισι μετεῖναι
ἀνδράσιν, ἀλλ' ἡ πρόσθεν θανεῖν ἢ ἔπειτα γενέσθαι.

Καὶ γενικῶς κάθε ἄνθρωπος ἔχει τὴν γνώμην αὐτὴν, δηλαδή ἡ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν πρὶν καλύτερα ἢ ὅτι τώρα ζοῦν καλὰ, αὕτη δὲ ἡ διαφορὰ εἰς τὰς ἀπόψεις ἔχει ψυχολογικὴν βάσιν καὶ εἶναι ἀναγκαίως διάφορος : ὁ εὐτυχὴς (δηλαδή ἐκεῖνος, ὁ ὅποιος εἶναι εὐχαριστημένος μὲ τὴν κατάστασίν του) νομίζει ὅτι ζῇ εἰς τὴν καλυτέραν (καλὴν) ἐποχὴν, ἐνῶ ὁ δυστυχὴς (δηλαδή ἐκεῖνος ποὺ δὲν εἶναι εὐχαριστημένος μὲ τὴν κατάστασίν του) ἢ ὀνειρεύεται μίαν καλυτέραν μελλοντικὴν ἐποχὴν, μία ἐλπίς, ἡ ὁποία παρήγαγε καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἄποψιν περὶ ἀμοιβῆς καὶ τιμωρίας εἰς ἓνα ἄλλον κόσμον μετὰ θάνατον, ἢ φαντάζεται ἓνα παρελθόντα χρυσοῦν αἰῶνα. Ἡ ἐκτίμησις τῆς ἐποχῆς ὅμως ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν ἡλικίαν : ὁ νέος ἔχει ἐμπρὸς του τὸ μέλλον καὶ σκέπτεται μίαν καλυτέραν μελλοντικὴν ἐποχὴν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τῆς κοινωνίας, πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ὁποίας ἐλπίζει νὰ συντελέσῃ καὶ ὁ ἴδιος, ἀπεναντίας ὁ γέρων θεωρεῖ τὴν ἐποχὴν τῆς νεότητός του ὡς τὴν καλυτέραν ἐποχὴν.

Τὸ πρόβλημα λοιπόν, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας καὶ γενικῶς τῶν ἀνθρώπων ἐπέρχεται καλυτέρευσις ἢ χειροτέρευσις τῆς καταστάσεως τοῦ βίου, τῆς συμπεριφορᾶς, τῶν σχέσεων, ἀπασχολεῖ κάθε ἄνθρωπον καὶ εἶναι ψυχολογικῶς θεμελιωμένον. Ὡς ἐκ τούτου ὅμως ἀκριβῶς καὶ ἡ λύσις του ἐπηρεάζεται ὑποκειμενικῶς. Παρουσιάσθησαν λοιπὸν καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἐξέλιξεως τῆς κοινωνίας καὶ γενικῶς τῆς ἀνθρωπότητος, ὅσον ἀφορᾷ τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, δηλαδή

τὴν ἠθικὴν τῶν συμπεριφορᾶν (κατάστασιν), δύο διάφοροι (ἀντίθετοι) γινώμμαι. Ἀφὴνω κατὰ μέρος παλαιὰς δοξασίας περὶ μετεμψυχώσεως, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ ἀνθρωπότης ὁλοὲν ἠθικῶς τελειοποιεῖται, διότι οἱ ἄνθρωποι, ἀποθνήσκοντες ἐπανέρχονται εἰς τὸν βίον ἕως ὅτου τελειοποιηθῶν. Ἀφὴνω ὅμως κατὰ μέρος καὶ τὴν δοξασίαν τοῦ (Ἀγίου) Αὐγουστίνου, ὅτι ἡ προχριστιανικὴ ἐποχὴ τῆς ἀνθρωπότητος ἦτο προπαρασκευαστικὴ ἐποχὴ καὶ ὅτι μόνον διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἡ κοινωνία καὶ ἡ ἀνθρωπότης ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀνυψοῦται, εἶναι δυνατόν ν' ἀνυψωθῇ, ἀνυψοῦται, γίνεται ἠθικὴ. Τοιαῦται δοξασίαι δὲν ἔχουν καμμίαν ἐπιστημονικὴν σημασίαν (ἀξίαν). Φιλοσοφοκᾶς ἐπιστημονικᾶς γνώμας περὶ τοῦ προβλήματος ἐξέφρασαν πρῶτος ὁ Leibniz, ἔπειτα ὁ Kant, οἱ φιλόσοφοι τῆς γερμανικῆς θεωρητικῆς (spekulative) ἰδεολογίας (ὁ Fichte, ὁ Hegel καὶ ἄλλοι), ὁ Wundt, ἀπὸ τοὺς Γάλλους ὁ Turgot, ὁ Condorcet καὶ ὅλοι αὐτοὶ παραδέχονται ἐξέλιξιν πρὸς τὰ ἐμπρός, πρὸς τὰ ἄνω (πρόοδον) τοῦ ἠθικοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος· ἀπεναντίας πρῶτος ὁ Ἀντισθένης καὶ οἱ κυνικοὶ λεγόμενοι φιλόσοφοι γενικῶς, πρὸ πάντων ἔπειτα ὁ Rousseau παραδέχονται κατάπτωσιν τῆς ἀνθρωπότητος κατὰ τὴν ἐξέλιξιν (σὺν τῷ χρόνῳ), καταστροφὴν τῆς φυσικῆς ἠθικῆς καταστάσεως τῆς ἀνθρωπότητος, εἶναι ὅμως ἀξιοσημεῖωτον ὅτι πολλοὶ καὶ τῶν ὁπαδῶν τῆς ἀπόψεως, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης σὺν τῷ χρόνῳ ὑψοῦται, ἀμφιβάλλουν τὴν ἠθικὴν τελειοποίησιν, τὴν ἠθικὴν πρόοδον τῶν ἀνθρώπων, π.χ. ὁ ἱστορικὸς Ranke, ὁ φιλόσοφος Lotze, ὁ ἄγγλος κοινωνιολόγος Buchle, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Kant εἶναι κάπως σκεπτικὸς προκειμένου περὶ τῆς ἠθικῆς τελειοποιήσεως τῶν ἀνθρώπων, «εἵμεθα πολιτισμένοι», λέγει, «μέχρι κόρου» (γὰρ νὰ συχαθῇς), «ἀλλὰ διὰ νὰ νομίζωμεν ὅτι εἵμεθα ἠθικοποιημένοι, λείπει ἀκόμη περισσότερον ἀπὸ πολὺ» (wir sind zivilisiert bis zum Überlätigen... aber uns für moralisiert zu halten, dafür fehlt noch mehr als viel).

Κατὰ τὴν γνώμην μου αἱ ἀπόψεις αὗται παρουσιάσθησαν, διότι τὸ πρόβλημα δὲν εἶχε τεθῇ ὀρθῶς. Τὸ πρόβλημα εἶναι διπλοῦν : τὸ πρῶτον εἶναι : τί πρέπει νὰ νοηθῇ ὅταν λέγωμεν «ἠθικὴ ἐξέλιξις» καὶ ἐὰν ὑπάρχει ; τὸ ἄλλο εἶναι : ποῖος εἶναι ὁ φορεὺς τῆς ἠθικῆς αὐτῆς ἐξελίξεως ;

Τὸ πρόβλημα : τί σημαίνει «ἠθικὴ» καὶ «ἠθικὴ πρόοδος» εὔρηκεν εἰς τοὺς διαφόρους φιλοσόφους διάφορον λύσιν. Ἐγὼ δὲν θὰ εἰσέλθω ἐδῶ εἰς τοιαύτας συζητήσεις· θεωρῶ τὸ πρόβλημα ὡς λυθὲν ὑπὸ τῆς γενικῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως κατ' ἄμεσον τρόπον. Αὕτη δηλαδὴ ἀρχῇθεν ἤδη ἐγκρίνει ἢ κατακρίνει τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην διαγωγὴν καὶ ἐγκρίνεται θετικῶς ἢ διαγωγὴ (ἢ δρᾶσις, ἢ συμπεριφορὰ) οὕτως εἰπεῖν ἢ φιλικὴ πρὸς τὸν ἄλλον, τὸν οἰκεῖον. Ἦδη τὰ ἀνώτερα ζῶα ἐξασκοῦν ἐκ φύσεως τὴν ἀρχὴν αὐτήν, τὰ φιλικὰ αἰσθήματα μεταξὺ τοῦ στενωτέρου, τοῦ οἰκείου κύκλου τῶν, οὕτω δὲ καὶ ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος. Εἶναι δὲ κατὰ βάθος τὸ κριτήριον αὐτό, τὸ ὁποῖον εἰς τὰς μετὰ ταῦτα γενεὰς καταφαίνεται γενικώτερον καὶ ἀκριβέστερον

ὡς ἀγάπη τοῦ πλησίον, ὡς ἀγάπη ἐκάστου πρὸς ἕκαστον, πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς ἀνθρώπους ἐξ ἴσου καὶ μὲ ὅλα τὰ ἔργα τῆς ἀγάπης, ὡς ἀνθρωπισμός. Δηλαδή : τὸ ἀπλοῦν αἶσθημα τῆς φιλίας, τῆς ἀγάπης πρὸς τοὺς οἰκείους, κοινὸν εἰς τὰ ἀνώτερα ζῶα καὶ τὸν πρωτόγονον ἄνθρωπον, γίνεται εἰς τὸν ἐξελισσόμενον ἄνθρωπον ἀπὸ φυσικὸν ἀπλοῦν περιορισμένον αἶσθημα εἰς ἰδεολογίαν. Τὸ ζήτημα, πόθεν πηγάζει, ποία αἰτία παράγει τὴν τοιαύτην ἰδεολογίαν εὐρίσκει τὴν λύσιν τοῦ ὀρθῶς, ὅπως ἐγὼ νομίζω, μόνον εἰς μίαν ἐσωτερικὴν τάσιν τοῦ ἀνθρώπου, νὰ δώσῃ εἰς τὸν ἑαυτὸν τοῦ μίαν ἰδιάζουσαν (εἰς τὴν ἐπίλοιπον φύσιν μὴ ὑπάρχουσαν) ἀξίαν ὡς ἄνθρωπος, δηλαδή νὰ μὴ πράττῃ (ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ λέγῃ) τίποτε, τὸ ὁποῖον καταβιβάζει τὸν πράττοντα (ἢ λέγοντα) ἀπὸ τὴν ἀξίαν τοῦ ὡς ἄνθρωπον, ὥστε καὶ νὰ μὴ ἀγνοῇ (νὰ σέβεται) καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ ἄλλου ὡς ἀνθρώπου. Τὸ ἐκφράζω γενικῶς : ἡ πηγὴ καὶ ἡ οὐσία τῆς λεγομένης «ἠθικότητος» καὶ «ἠθικῆς συμπεριφορᾶς» τοῦ «ἠθικοῦ βίου» εἶναι ἡ ἰδεολογικὴ τάσις τοῦ ἀνθρώπου, «ὁ ἄνθρωπος νὰ λάβῃ (ὀφείλει νὰ λάβῃ) ἀξίαν ἀνθρώπου»¹.

Ὅτι δὲ ἡ ἰδεολογικὴ αὕτη τάσις «ὁ ἄνθρωπος νὰ λάβῃ ἀξίαν ἀνθρώπου» ὡς ἠθικὴ ἀρχὴ παρουσιάσθη κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι δηλαδή ὑπάρχει τοιαύτη ἐξέλιξις καταφαίνεται εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνικῆς συνυπάρξεως τῶν ἀνθρώπων. Δὲν εἶναι βέβαια δυνατόν νὰ δείξω ἔστω καὶ μόνον δι' ἑνὸς κοινωνικοῦ νόμου, κοινωνικοῦ θεσμοῦ ὅτι ἐξελίσσεται κατὰ τὴν τάσιν ἐκείνην. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι κάθε ἀντικειμενικὸς παρατηρητὴς τῶν διαδοχικῶς παρουσιαζομένων κοινωνικῶν καταστάσεων εὐρίσκει τὴν τοιαύτην ἐξέλιξιν : ἡ ἑλβετικὴ σημερινὴ κοινωνία, ἡ ὁποία μεριμνᾷ διὰ πάντα ἐργαζόμενον καὶ δι' ὅλα τὰ παιδιὰ διὰ νὰ ζοῦν καὶ νὰ ἀναπτύσσωνται, εἶναι ἀπλούστατον καὶ ὀφθαλμοφανέστατον παράδειγμα καὶ ἡ σοσιαλιστικὴ (συντροφιστικὴ) τάσις πρὸς διαμόρφωσιν τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως παράγεται ἐπίσης ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς.

Ἡ κοινωνικὴ συμβίωσις, πᾶσα κοινωνία (ἀνεξαιρέτως τῆς φυλετικῆς διαφορᾶς τῶν ἀνθρώπων) ἐξελίσσεται λοιπὸν εἰς τὴν κατεύθυνσιν «ὁ ἄνθρωπος νὰ λάβῃ ἀξίαν ἀνθρώπου!», δηλαδή ἐπέρχεται κατὰ τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν κατὰ περιεχόμενον ἀνθρωπισμός, οἱ νόμοι, οἱ θεσμοί, αἱ διατάξεις τῆς κοινωνίας γίνονται ἠθικώτεροι, γίνονται ἠθικαί, κανονίζονται σύμφωνα μὲ τὴν τάσιν ἐκείνην τὴν ἰδεολογικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐν διακρίσει ἀπὸ τὴν ἐπίλοιπον φύσιν (ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα). Γεννᾶται ὅμως ἀκριβῶς τὸ ζήτημα περὶ τοῦ φορέως τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς, δηλαδή τὸ ζήτημα εἶναι, ἐὰν οἱ ἄνθρωποι, ὁ καθένας ἐξ ἴσου, ἠθικοποιοῦνται διαρκῶς (ζοῦν κατὰ τὴν τάσιν ἐκείνην «ὁ ἄνθρωπος νὰ λάβῃ ἀξίαν ἀνθρώπου!») καὶ ἠθικοποιεῖται ἐπομένως καὶ ἡ συμβίωσις των.

1. Πρβλ. 'Ελευθεροπούλου, Φιλοσοφία. Γενικὴ ἄποψις τοῦ κόσμου, ἡ κοσμοθεωρία.

Διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ πρόβλημα αὐτοῦ καλῶς καὶ τὴν τύχην ὁρθῆν λύσιν ἀναφέρω ὡς παραδείγματα δύο σχετικὰς καταστάσεις : τὸν πρωτόγονον ἄνθρωπον δὲν ὠφελεῖ ἐὰν ἡξεύρῃ ὅτι κάθεται ἐπὶ ἐδάφους χαλκοφόρου, ἐὰν δὲν κατορθώνει (ἐὰν κωλύεται) τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ χαλκὸν αὐτόν, οὔτε δὲ καὶ τὸν ἄνθρωπον ὠφελεῖ ἡ συνειδήσις του ὅτι εὐρίσκεται ὑπὸ τυραννίαν, ἐὰν κωλύεται ἐκ διαφόρων λόγων τὴν μεταβάλη. Ἀκριβῶς δὲ τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν ἰδεολογικὴν ἐκείνην τάσιν τῶν ἀνθρώπων : τὴν αἰσθάνονται ὅλοι, ποιοὺς ὀλίγους ποιοὺς πολὺ, καὶ ὑπάρχουν καὶ τὰ (φυσικὰ) κωλύματα πρὸς ἐξάσκησιν, πραγματοποίησιν αὐτῆς. Ἰδοὺ παρουσιάζεται ὅμως ἓνας, ὁ ὁποῖος ξεύρει καὶ κατορθώνει τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ χαλκὸν ἐκείνον ἢ εὐρίσκει τὸν τρόπον καὶ καταπατεῖ τὴν τυραννίαν, ἢ ἔχει τὴν τάσιν ἐκείνην (ὁ ἄνθρωπος τὴν λάβην ἀξίαν ἀνθρώπου!) ἰσχυρότατα καὶ μεταδίδει τὴν πυράν του καὶ εἰς τοὺς ἄλλους, ἔστω καὶ μόνον ἀναλόγως τῆς ἀντιληπτικότητός των, καὶ ἔστω μόνον παροδικῶς καὶ ἐπιτυχάνει κάτι. Εἶναι οἱ μεγάλοι ἄνδρες καὶ αἱ μεγάλαι γυναῖκες, ἕκαστος εἰς τὸ εἶδος του, οἱ ὁποῖοι γίνονται ἀρχηγοὶ ἐξελίξεως, ἀνατρέπουν, μεταβάλλουν τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν, παρασύροντες καὶ τοὺς ἄλλους ἔστω καὶ μόνον στιγμιαίως, δηλαδὴ ὑποβοηθούμενοι κατὰ τινὰ τρόπον ἀπὸ αὐτοῦ διὰ τὸ ἔργον των.

Ἡ πορεία αὕτη τῆς ἐξελίξεως δὲν ἔχει ἀνάγκην ἰδιαιτέρας ἐξηγήσεως καὶ ἀποδείξεως, τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τὴν ἀποδεικνύουν κατ' ἄμεσον τρόπον. Λέγει δὲ δύο τινά : πρῶτον ὅτι τὸ πλῆθος παρασύρεται παροδικῶς καὶ δεύτερον ὅτι πρόκειται ὅχι περὶ μεταβολῆς ἐνὸς ἐκάστου, ἀλλὰ περὶ μεταβολῆς τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως (ἐδῶ, ἐννοεῖται, πρόκειται περὶ τῆς ἐκάστοτε ἀνθρωπιστικωτέρας μεταβολῆς τῆς κοινωνίας). Ὅτι τὸ πλῆθος μόνον ἐνθουσιαζόμενον συμπράττει στιγμιαίως καὶ ὅχι ἐσωτερικῶς μεταβαλλόμενον, τὸ ἀποδεικνύει τὸ εἶδος τῆς δράσεως τῶν μεγάλων ἐκείνων προσώπων καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δράσεώς των : παρουσιάσθη ὁ Σωκράτης διδάσκων ὅτι ὁ καλὸς ἄνθρωπος εἶναι καλὸς ὅχι μόνον ἀπέναντι τῶν φίλων του, ἀλλὰ ἀπέναντι ὅλων καὶ τῶν ἐχθρῶν του, ὁ Σοφοκλῆς ἐδίδαξε τὸ αὐτὸ καὶ μάλιστα μετὰ παράδειγμα τοιαύτης δράσεως (τὴν Ἀντιγόνην, ἢ ὅποια ἐφαρμόζει τὸ «οὐ τοι συνέχθην, ἀλλὰ συνφιλεῖν ἔφην!»), παρόμοια διδάσκουν ἔπειτα καὶ οἱ Κυνικοὶ καὶ οἱ Στωϊκοὶ καὶ τὸ αὐτὸ διδάσκει εἰς τὴν Ἰουδαίαν ὁ Ἰησοῦς (ἀγάπην καὶ τοῦ ἐχθροῦ, ὅλων τῶν ἀνθρώπων καὶ ὁ ἔχων δύο χιτῶνας δότω τῷ μὴ ἔχοντι!) καὶ οἱ λαοὶ τοὺς ἀκούουν μὲν πολὺ ἢ ὀλίγους μὲν συγκίνησιν, ἐγκρίνουν μὲν ἐσωτερικῶς τὰ λεγόμενά των, προκειμένου ὅμως τὴν τεθοῦν εἰς ἐφαρμογὴν ἐπὶ ἧλθε καὶ ἐπέρχεται πάντοτε σύγκρουσις μετὰ αὐτῶν καὶ τῶν φυσικῶν, ὑλικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ βίου καὶ ὑπερίσχυσαν καὶ ὑπερίσχουν διαρκῶς τὰ ὑλικά συμφέροντα. Ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν κατάστασιν αὕτην παρήχθη ἡ θρησκευτικὴ ἀποψις περὶ Θεοῦ ὡς παναγάθου καὶ πολυευσπλάγχνου, ὁ ὁποῖος συγχωρεῖ ἐβδομηκοντάκις ἑπτὰ, οὕτως ὥστε ὁ ἐκ φυσικῶν (σωματι-

κῶν ἢ καὶ ψυχικῶν ἀναγκῶν, ἐξ ὑλικῶν) κωλυμάτων μὴ δυνάμενος νὰ συμμορφωθῇ πρὸς ἐκείνας τὰς ἠθικὰς διδασχὰς (ἐντολάς), τὰς ὁποίας αἰσθάνεται κάπως καὶ ἐντός του, καταφεύγει ἐκάστοτε εἰς τὸν θεόν του ζητῶν συγχώρησιν καὶ ἡ ἐκκλησία ἀπολύει, βγαίνουν ὅλοι δυναμομένοι, τοὺς ἐσυγχώρησε καὶ τοὺς εὐλόγησε ὁ πανάγαθος θεὸς καὶ τὸ παλαιὸ παιγνίδι ἀρχίζει πάλιν ἀπ' τὴν ἀρχή¹. 'Εξ ἄλλου ἃς ληφθῇ τῶρα ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ Πεσταλότζι (Pestalozzi) αὐτὸς δὲν περιφέρεται διδάσκων (κηρύττων) περὶ καλοῦ καὶ κακοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἐμπράκτως μαζεύει ὅλα τὰ πτωχὰ παιδιά, τὰ ἐνδύει, τὰ τρέφει, τὰ περιθάλπει, ἰδρύει παντοῦ μὲ ἰδικὰς του δαπάνας ἐδῶ καὶ ἐκεῖ εἰς τὴν 'Ελβετίαν τὰ ἀναγκαῖα ἰδρύματα κτλ. κτλ. ἡ δὲ ἀνθρωπιστικὴ του αὐτὴ δρᾶσις ἐνθουσιάζει τὸν λαὸν καὶ ὅταν ἀπέθανε δὲν εἶπε ὁ λαὸς αὐτὸς μόνον «τὶ κρῖμα ποὺ πέθανε!», δὲν εἶπε μόνον «τέτοιος ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ καθένας μας», ἀλλὰ εἰς τὴν ἐνθουσιασμένην αὐτὴν κατάστασιν του ἀνέθεσε τὸ ἔργον τοῦ ἠθικοῦ του πρωτοτύπου εἰς τὴν κοινωνίαν, κατέστησε τὴν κοινωνίαν, τὴν κοινωνικὴν του συμβίωσιν ἠθικωτέραν, ἀνθρωπιστικωτέραν.

Δηλαδή: κατὰ τὰ πρῶτα παραδείγματα ἐξειλίχθη, ἤλθεν εἰς συνείδησιν ἡ ἰδεολογία τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς ἐγκρινομένη μὲν (ὡς διδασκαλία), ἀλλὰ ὡς μὴ πραγματοποιουμένη ποτὲ ἢ σπανίως ποτὲ πραγματοποιουμένη, διότι πρόκειται περὶ μεταβολῆς τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ κατ' ἰδίαν ἀνθρώπου, ἡ ὁποία εὐρίσκει κωλύματα φυσικά, ὑλικά κατὰ τὸ δεῦτερον παράδειγμα ἀπεναντίας μεταβάλλεται ἡ κοινωνικὴ κατάστασις (ἡ πολιτικὴ συμβίωσις) ἐμπράκτως διὰ τὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα, ἅπαξ διὰ παντός.

Ὁ ἀντικειμενικῶς παρατηρῶν καὶ ἐρευνῶν τὰ πράγματα καταλήγει λοιπόν, ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα, τὸ ὁποῖον ἤθελα νὰ καθορίσω εἰς τὴν μελέτην μου αὐτὴν, εἰς τὸ ἐξῆς συμπέρασμα :

Α') 'Η ἀποψις περὶ ἠθικῆς συμπεριφορᾶς ἐξελίσσεται, ὁ πυρὴν εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος θέλει νὰ εἶναι ὡς ἄνθρωπος κάτι τὸ ἰδιαίτερον ὢν, νὰ μὴ συνδέεται (ὅπως τ' ἀνώτερα ζῶα) μόνον μὲ τοὺς ἰδικούς του (τοὺς οἰκείους) συναισθηματικῶς. ἀλλὰ νὰ συνδέεται ἀπὸ ἰδεολογίαν κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον μὲ ὅλους γενικῶς τοὺς ἀνθρώπους ὡς ἄνθρωπος μὲ ἀνθρώπους.

Β') 'Η ἠθικὴ κατάστασις, ἡ ἠθικότης τῶν κατ' ἰδίαν ἀνθρώπων, ἐξαιρουμένων ὀλίγων ἰδιαζόντων προσώπων, δὲν ἐξελίσσεται, ἢ διὰ νὰ τὸ ἐκφράσω ἀκριβέστερα, ἐξελίσσεται μὲν ὁ ἄνθρωπος (καὶ ὁ κοινός) καθ' ὅσον ἔρχεται εἰς συνείδησιν του ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ λάβῃ ἀξίαν ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἡ διαγωγή του μένει ἐκτὸς τῶν ὀρίων τῶν φυσικῶν, τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν. Δηλαδή ὁ κοινός (ὁ γενικὸς τύπος) ἄνθρωπος αἰσθάνεται μὲν καὶ αὐτὸς κάπως ἐντός του τὴν τάσιν αὐτὴν πρὸς ἠθικὸν βίον, ἢ ὅπως τὸν

1. Πρβλ. 'Ελευθεροπούλου, Θρησκεία, θεός, ἠθικότης καὶ οἱ ἄνθρωποι.

ὀνομάζει, πρὸς «τιμιότητα» (νὰ μὴ εἶναι κατεργάρης, νὰ μὴ ψεύδεται, νὰ μὴ κλέπτη, νὰ μὴ συκοφαντῇ, νὰ μὴ φθονῇ, νὰ μὴ... νὰ μὴ...), ἀλλὰ ἀναγκάζεται ἀπὸ τὸν κοινὸν βίον, ἀπὸ τὰς ἀνάγκας του, νὰ μὴ τὴν πραγματοποιῇ, κωλύεται ὥσάν νὰ λέγῃ :

ἡ τιμιότητα εἶναι μιὰ θαῦμα στολὴ

μόνο ποὺ δὲν μπορεῖς δρόμο νὰ πάρῃς μ' αὐτή!

Ἔχει δίκαιον ὁ Kant ν' ἀρνήται τὴν ἡθικὴν ἐξέλιξιν, τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἡθικώτερον βίον καὶ ἀπατῶνται ὅλοι ὅσοι ταυτίζουν τὴν ἐκπολιτιστικὴν κατάστασιν μὲ ἡθικὸν βίον· πολιτισμὸς εἶναι τύποι συμπεριφορᾶς χωρὶς περιεχόμενον, πρόσοψις ψευδής. Ἀλλὰ πάλιν ἀπατᾶται καὶ ὁ Rousseau νομίζων ὅτι ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος ἦτο ἡθικὸς ἢ ἡθικώτερος τοῦ σημερινοῦ (τοῦ πολιτισμένου)· ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος ζοῦσε σὲ βίον περιωρισμένων ἀναγκῶν καὶ ἡ διαγωγὴ του δὲν ὑπεβάλλετο εἰς δοκιμασίας, ἐννοεῖται δὲ ὅτι δὲν εἶχε ἀκόμη καὶ τὴν ἰδεολογίαν «ὁ ἄνθρωπος νὰ λάβῃ ἀξίαν ἀνθρώπου!»¹.

Γ') Ὁ φορεὺς τῆς ἡθικῆς ἐξελίξεως εἶναι ἡ κοινωνικὴ κατάστασις (ὁ τρόπος τῆς συμβιώσεως, ἡ ὀργάνωσις τῆς πολιτείας), αὕτη ἀλλάσσει, γίνεται διὰ τοῦ πυρὸς τῶν ἰδιαζόντων προσώπων, παρασυρόντων τοὺς ἄλλους, ἐκάστοτε ἀνθρωπιστικωτέρα, μεταβάλλεται εἰς τὴν κατεύθυνσιν «ὁ ἄνθρωπος νὰ λάβῃ ἀξίαν ἀνθρώπου!» τὴν εἰς συνείδησιν ἐρχομένην αὐτὴν ἡθικὴν ἰδεολογικὴν τάσιν τοῦ ἀνθρώπου.

Δ') Ἡ ἐξέλιξις αὕτη ἅπαξ παρουσιασθεῖσα, καὶ ὥς ἀπλῶς μόνον ἐγκρινόμενῃ ἡθικῇ ἰδεολογίᾳ εἰς τὸν κοινὸν ἄνθρωπον καὶ ὥς κοινωνικὴ μεταβολὴ σύμφωνα πρὸς τὴν ἰδεολογίαν αὐτὴν μεταδίδεται καὶ ἀπὸ λαὸν εἰς λαόν, καθ' ὅσον ἀκριβῶς οἱ ἄνθρωποι ὅλοι εἶναι κατ' οὐσίαν οἱ ἴδιοι. Ἐὰν δέ ποτε ἡ κοινωνία (ἡ πολιτεία) καταρτισθῇ τελείως ἀνθρωπιστικὴ συντροφιστικὴ=σοσιαλιστικὴ², ὥστε νὰ λείψουν τὰ ὑλικά, τὰ βιοτικὰ ἐμπόδια, θὰ μεταβληθῇ τότε ἴσως καὶ ἡ διαγωγὴ καὶ τοῦ κατ' ἰδίαν ἀνθρώπου σύμφωνα πρὸς τὴν ἡθικὴν τάσιν «ὁ ἄνθρωπος νὰ λάβῃ ἀξίαν ἀνθρώπου!» ἔστω καὶ ἐὰν δὲν θὰ λείψουν (ἴσως) ποτὲ ψυχικά τινα κωλύματα (μῖσος, φθόνος, φιλοδοξία καὶ ψυχικὰ παθήματα π.χ. κλεπτομανία).

1. Πρβλ. Ἐλευθεροπούλου, Ὁ ἀτομικὸς ἄνθρωπος καὶ ἡ Κοινωνία, («Ἀρχεῖον» 1926).

2. Πρβλ. Ἐλευθεροπούλου, Φιλοσοφία. Γενικὴ ἀποψις τοῦ κόσμου, ἡ κοσμοθεωρία.